

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1960.1.03>

VÕBRAANETSITEST TARTU STAAROSTKONNAS

E. TARVEL

XVI sajandil hakkasid Euroopas feodaalse formatsiooni rüpes arenema uued, kapitalistlikud tootmissuhted. See tõi endaga kaasa muutused ka sõjavägede relvastuses, koosseisus, organisatsioonis, taktikas ja strateegias.¹ Seoses tulirelvade laialdasemalt tarvituselevõtuga suri välja rüütliiratsavägi ja tsentraliseeritud feodaal-absolutistlike riikide peamiseks relvastatud jõuks muutusid palgasõjaväed, mis koosnesid elukutselistest, kuid enamasti halvasti väljaõpetatud ja nõrgalt distsiplineeritud jalaväelastest. Palgasõjavägede peamiseks puuduseks aga oli see, et nad läksid tõusvatele feodaal-absolutistlikele monarhiatele üsnagi kalliks. Seepärast püüti mõnedes maades endiselt rakendada feodalismile iseloomulikke meetodit: tasuda sõjaliste teenete eest maa kasutada andmisega. Kuid seda meetodit kasutati nüüd mitte ainult feodaalide suhtes; sõjateenistuskohustuse eest hakati andma maad kasutada ka töötavate klasside esindajatele, vabastades nad tavalistest koormistest. Taolisi reasõjateenistuslasi leiame Venemaal, Rootsis, Poolas ja Ungaris.

Tsentraliseeritud Vene riigis kujunes alaline rahvuslik sõjavägi, kellele maksti palka eelkõige maa näol. Tema ladviku moodustas teenisaadel, kellele anti ülesharitud ja talupoegadega varustatud maad.² Sõjateenistustlaste põhimassi aga moodustasid isiklikult vabadest inimestest värvatud vabatahtlikud «teenistuslased valiku järgi» — streletsid, kasakad ja suurtükiväelased. Oma teenistuse eest said nad raha, vilja või maad. Kõige levinum oli just viimane tasumaksmise viis, kusjuures maa anti välja sotnjate või priikaaside kaupa ning jaotati omavahel liisuga individuaalseks kasutamiseks. «Teenistustlastel valiku järgi» polnud talupoegade valdamise õigust, — selle poolest erinesid nad teenisaadlist. Peale sõjateenistuskohustuse ei kandnud nad mingeid koormisi.

Rootsi sõjaväes oli palgasõdureid vähe. Sõjaväe põhimassi moodustasid siin vabad talupojad, keda värvati liisuvõtmise korras. Suuremal arvul kasutati palgasõdureid Eesti- ja Liivimaal, sest kohalikel talupoegadel ei olnud sõjaväeteenistuse kohustust. Liivimaal püüdsid Rootsi võimud XVII sajandi algul asutada militaarkolooniaid, et seada sõjaväe majutamine stabiilsemale ja vähem kulukale alusele.³ Esialgsete plaanide järgi pidi riik nii ohvitseri kui ka sõdureid varustama maa, inventari ja seemneviljaga. Ohvitseride maad pidid harima talupojad, sõdureile aga kavatseti iga kahe mehe peale üks talupoeg abiks anda. Kuid kõik need katsed ebaõnnestusid peale Põltsamaa koloonia, kuhu koondusid väljateeninud sõdurid, kes olid valinud Liivimaa oma uueks eluasemeks. Enamikul neist oli oma inventar ja loomad. Kolonistid olid

¹ Vt. ka Fr. Engels, *Anti-Dühring*. Tallinn, 1954, lk. 146.

² *Очерки истории СССР. Период феодализма, конец XV в. — начало XVII в.* Под редакцией А. Н. Насонова, Л. В. Черепнина, А. А. Зимины, Москва, 1955, lk. 328—333; А. В. Чернов, *Вооруженные силы Русского государства в XV—XVII вв.* Москва, 1954, lk. 22—59 ja 75—94.

³ J. V a s a r, *Soome asustusest Eestis XVII sajandi keskel.* «Eesti Kirjandus» 1931, lk. 642—650.

samades tingimustes kui kohalikud eesti talupojad, ja seda arvatavasti ka õiguslikult. Ainsaks erinevuseks oli asjaolu, et kolonistid olid mõneti organiseeritud, sest neil oli oma pealik ja kirjutaja. Põltsamaa koloonia asutamise eesmärgiks oli püüd koondada sõdurite perekondi, et neist ka tulevikus vajaduse korral nekruteid värvata.

Ka Poola riigis läks areng sama rada. Šlahta maakaitsevæe (pospolite ruszenie) süsteem ütles XV sajandi teisel poolel üles ja Poola kuningad hakkasid siit alates sõjapidamiseks kasutama peamiselt palgaväge. Viimaste tuumikuks oli nn. kvartaarvägi, kelle ülalpidamiseks kasutati üks neljandik kuninga valduste tuludest.⁴ Vajaduse korral värvati neile lisaks palgasõdureid, sest kvartaarvägi polnud kuigi suur. Ressursid palgavägede pidamiseks olid aga piiratud ning kippusid sõdade ajal napiks jääma. Ja kuna šlahta ei armastanud teenida jalaväes, siis katsetati XVI sajandi lõpul veel üht moodust relvastatud jõudude, õigemini küll ainult jalaväe suurendamiseks. Juba XIV ja XV sajandil oli Poola jalavägi värvatud peamiselt kuningamõisate talupoegadest.⁵ 1578. a. seimi otsus kohustas kuninga külasid ja linnu saatma sõtta jalaväelasi vastavalt lanide⁶ arvule.⁷ 1590. a. konstitutsioon määras, et iga 20 lani kohta tuli anda üks nekrut. Viimane relvastas ennast ise oma majapidamise kulul ja oli kohustatud käima regulaarselt õppustel,⁸ kuid selle eest oli ta majapidamine vaba igasugustest muudest koormistest, 20-nda lani koormisi kandsid ülejäänud 19. Neid jalaväelasi nimetati võbraanetsiteks.⁹ Stefan Báthory ajal tõusis nende arv umbes 2300 meheni.¹⁰ Pärast erulaskmist jäi võbraanetsile ta maatükk alaliseks kasutamiseks ning tema järglane pidi astuma isa jälgedesse.¹¹

Staarostid ja riigimõisate rentnikud suhtusid vaenulikult võbraanetsite värbamise süsteemi ning takistasid selle elluviimist. Kuigi staarostid olid kohustatud võbraanetsite lanidele paigutama ainult võbraanetseid, kasutasid nad neid maatükke tegelikult teisiti, paigutades sinna tavalisi maksukohustuslikke talupoegi või lülitades need maad lihtsalt folvarkide koosseisu.¹² Konstitutsioonid võitlesid tagajärjetult taolise praktika vastu. 1649. aastal seatigi võbraanetsite väeteenistuskohustuse asemel sisse maks, mida hakati nõudma võbraanetsimaade valdajatelt, ning võbraanetsite jalavägi kadus.¹³

*

Võbraanetseid esines ka Lõuna-Eestis sel perioodil, kui see ala kuulus Poola riigi koosseisu (1582—1625).

Kõige rikkalikumalt leidub andmeid nende kohta Rootsi Riigiarhiivis säilitatavas saksakeelses 1601. a. revisjoniraamatus.¹⁴ Selle raamatu esimesel 68 lehel on esitatud andmeid, mille koostamisel on kasutatud varasemaid Poola materjale. Need lehed käi-

⁴ Ст. Кутшеба, Очерк истории общественно-государственного строя Польши. С.-Петербург, 1907, lk. 174.

⁵ История Польши в трех томах. Том I, под редакцией В. Д. Королюка, И. С. Миллера, П. Н. Третьякова, Москва, 1956, lk. 110.

⁶ Jan e. włoka — poola pinnatõõduühik, ca 16½ ha.

⁷ Ст. Кутшеба, Очерк истории общественно-государственного строя Польши, lk. 174; S. Hüpre, Verfassung der Republik Polen. Berlin, 1867, lk. 338.

⁸ История Польши I, lk. 195.

⁹ Poolakeelne «wybraniec», tähendab umbes «väljavalitu» (ladina keeles «electus pedes»). Venekeelses kirjanduses kasutatakse harilikult terminit «выбранец», saksakeelses «Wybranz». Vastav kollektiivmõiste «piechota wybraniecka» (võbraanetsite jalavägi) tõlgitakse vene keelde mõnikord terminiga «рекрутская пехота» (Ст. Кутшеба, lk. 174—N. V. Jastrebovi tõlge), harilikult aga «выбранецкая пехота».

¹⁰ J. Bardach, Z. Kaczmarszyk, B. Leśnodorski, Historia państwa i prawa Polski do roku 1795. Tom II, Warszawa, 1957, lk. 140.

¹¹ J. Lelevel, Histoire de Pologne. Tome second, Paris, 1844, lk. 337.

¹² Я. Рутковский, Экономическая история Польши. Москва, 1953, lk. 270.

¹³ A. Stadnicki, O bylych Wybraniectwach. «Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej», nr. 27, 8. juulil 1854, lk. 105.

¹⁴ Selle raamatu fotokoopiat säilitatakse ENSV Riiklikus Ajaloo Keskarihiivis (RAKA), f. 2325 (fotokoopiad), s.-ü. 130 (Jordrevisionshandlingar 1601 I).

vad Tartu staarostkonna kohta ja neis loetletakse nimeliselt talupoegi ning näidatakse nende maavalduse suurst mõisa-alade ja külade kaupa. Ainult mõldrite ja pobulite osas on ära toodud neilt laekuvad maksud. Samas on lühidalt loetletud Poola võimude poolt läänistatud väikeföödaale. Järgnev, 1601. a. Rootsi revisjon haarab kogu Lõuna-Eesti ala, käsitledes uuesti ka Tartu staarostkonda. Neid 68 lehte pole eraldi pealkirjastatud (esimene lehekülj algab kohe Tähtvere folvargi ala kirjeldusega, mis kannab pealkirja «Techelwer 1601»), kuid viimane leht on varustatud märkusega. Sellest selgub, et too 1601. a. revisjoni osa on maha kirjutatud registrist, mille Poola revident Woyzech Wnuk oli koostanud Tartu staarostkonna kirjeldamiseks. Tegemist on ilmselt talupoegade nimestikuga (registr poddanych), milliseid N. F. Beljaševskil möödunud sajandi lõpul oli teada Poola Finantsarhiivis Tartu staarostkonna kohta kolm (1584., 1585. ja 1586. aastast).¹⁵ Erinevalt inventaridest ja tulude nimestikest loendatakse neis talupoegade registrites külad ja nende elanikud nimeliselt ning märgitakse asustatud ja tühjade adramaade arv, kuid jäetakse märkimata neilt laekuvad tulud ning kirjeldamata folvargid.

1601. a. revisjonis kasutatud register on ainult kaudselt dateeritav. Stefan Báhoryt (surnud 1586) nimetatakse seal õndsaks kuningas Stefaniks¹⁶ ning märgitakse, et register on koostatud Poola suurkantsleri ja suurhetmani¹⁷ käsul ning üle antud Georg Schenkingile, kellele Zamoyski rentis Tartu staarostkonna 1589. aastal.¹⁸ Tuleb arvata, et Jan Zamoyski oli staarostkonna revideerimisest huvitatud selle enda valdusse saamisel ning tegi otsekohe korralduse registri koostamiseks, nagu seda oli soovinud ka kuningas Sigismund III staarostkonna läänistusürikus.¹⁹ Vahepeal aga jõudis ta staarostkonna rentida Schenkingile, kellele ka valminud register üle läks. Järelikult näitab register 1588. aasta seisu. Suurema ajavahemiku olemasolule Poola registri ja 1601. a. Rootsi revisjoni vahel osutavad ka olulised erinevused andmetes külade asustatuse kohta. Registri tõlkimisel saksa keelde on jäänud püsima originaali jälgi: esineb poolapärasest kirjaviisist kohanimesid (näit. Korosziell, teisel Chorosciell või Korestt), samuti talupoegade nimesid (Jan Hanssow, Tyn Mykow, Antz Tyntzow jne.) ja ametinimetusid (näit. Totz Kowall, s. o. sepp).

Register sisaldab andmeid 67 võbraanetsi kohta, kes asuvad Tähtvere, Puhja, Rannu, Sangaste, Vaabina, Ahja, Rápina, Kriimani, Raadimõisa, Uue-Kastre ja Kursi folvargi alal. Kõik need on ökonoomiamõisad (s. t. kuninga lauamõisad), nagu seda oli kogu Tartu staarostkond 1588. aastani. 1599. a. Poola revisjoni säilinud osa,²⁰ mis ei hõlma Tartu staarostkonda, ei tea võbraanetseid nimetadagi. 1601. a. Rootsi revisjonis, mis toob andmeid kõigi Eesti ala staarostkondade kohta, esineb üksikuid järelejäänud võbraanetseid ainult endise Tartu staarostkonna aladel. Järelikult leidis ka Eesti alal võbraanetseid ainult kuningatalupoegade hulgas.

Eesti alal on võbraanetsi maatüki normaalsuuruseks $\frac{1}{2}$ poola adramaad. 67 võbraanetsist on 65-l $\frac{1}{2}$ adramaad, ühel $\frac{1}{4}$ ja ühel, nimelt kümnikul, 1 adramaa.²¹ On ilmne, et registris on kasutatud poola adramaad, mis saksa adramaast on neli korda suurem. Seda tõestab asjaolu, et saksa adramaa alusel teostatud 1601. a. Rootsi revisjonis on külade adramaade arv keskmiselt neli korda suurem kui 1588. a. registris.

¹⁵ Н. Ф. Беляшевский, Материалы по истории Прибалтийского края, хранящиеся в архивах б. Финансового Управления царства Польского. Труды десятого археологического съезда в Риге 1896, том III, Москва, 1900, lk. 70.

¹⁶ RAKA, f. 2325, s.-ü. 130, l. 29.

¹⁷ Neid ametinimetusid kandev Jan Zamoyski sai Tartu staarostiks 1588. aastal.

¹⁸ Sealsamas, l. 68 pöördel.

¹⁹ VARKA (= Центральный Го.ударственный Архив Древних актов СССР), f. 389 (Leedu meetrika), s.-ü. 75, l. 30 ja pöördel. Läänistusürik kannab daatumit 17. juuni 1588.

²⁰ Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom XIII. Inflanty. Część I. Wydał Jan Jakubowski i Józef Kordzikowski, Źródła dziejowe. Tom XXIV. Część I. Warszawa, 1915.

²¹ VARKA, f. 389, s.-ü. 577 (1590. a. revisjon), l. 361 pöördel.

Erinevused ühes või teises suunas võivad ühelt poolt eelkõige tingitud olla rahvastiku juurdekasvust vahepealsel ajal, teiselt poolt aga talupoegade pagemisest ja võib-olla ka Poola-Rootsi sõja tagajärgedest. Tolleaegse adramaa suuruse kindlaksmääramine nüüdsetes pinnamõõduühikutes on raske ülesanne. Kuid arvestades adramaale külvatava seemne hulka võime öelda, et üks saksa adramaa vastab umbes 10 ha põllule kolmes väljas. Võbraanetsi valduses oli niisiis 20 ha põldu koos sinna juurde kuuluvate muude kõlvikutega. Kaks kolmandikku sellest, s. o. umbes 13 ha, oli igal aastal vilja all. Võbraanetsi maatükk Tartu staarostkonnas oli seega pisut suurem Poolas asuvate võbraanetsite 1 lani suurustest taludest.

Adratalupoegade võrreldes on võbraanetsid maaga hästi varustatud. Külades, kus 1588. a. registri järgi võbraanetseid leidub (need on igati harilikud külad), domineerivad $\frac{1}{4}$ adramaa suurused talud. Neid on kokku 240 ehk 52,2% talude üldarvust (460), $\frac{1}{2}$ adramaa suuruseid (välja arvatud võbraanetsite majapidamised) on 119 ehk 25,8%, $\frac{1}{8}$ adramaa suuruseid 52 ehk 11,3%, $\frac{3}{8}$ adramaa suuruseid 24 ehk 5,2%, $\frac{3}{4}$ adramaa suuruseid 18 ehk 3,9%, veel suuremaid, s. o. 1, $1\frac{1}{4}$ ja 2 adramaa suuruseid 7 ehk 1,5%.

Kuna aga võbraanetsi talu oli vaba igasugustest koormistest, mis adratalupoega rõhused, siis olid võbraanetsid majanduslikult tugevamad. Lohkva külas Raadimõisa alal esineb juhus, kus $\frac{1}{2}$ adramaa suurust talu valdava võbraanetsi külvas täis veel osa ärapägenud $\frac{3}{8}$ adriku põldudest.²² Töö- ja kariloomade arvu kohta ei sisalda register mingeid andmeid.

Registris ei leidu andmeid võbraanetsite sõjaväeliste kohustuste kohta; ei selgu, kas meil on tegemist reserv- või erusõduritega või mõlema kategooriaga läbisegi. Ilmne aga on, et ka Eesti alal oli võbraanetsi töötav talupoeg; registris on nende ja väikeläänimeeste vahel ranget vahet tehtud. Võbraanetsil puudub väikeläänimehele ehk teenisaadlikule iseloomulik õigus vallata talupoegi. Nende pool adramaad on alati märgitud koos taluadramaadega ja harilikult viimasena küla nimestikus. Läänimehed, olgu siis sakslased või poolakad, on aga iga folvargi piirides esitatud eraldi nimestikuna.

Päritolult jagunevad võbraanetsid kahte suurde rühma: ühed neist olid kahtlemata kohalikud talupojad, rahvuselt enamasti eestlased, teised aga võõrsilt sisserännanud poola kolonistid. Kuna võbraanetsite rahvust pole registris märgitud, tuleb kasutada konarlikku ja libedat teed ning püüda seda määrata nende nimede järgi. Nimedest lähtudes kuulub 67 võbraanetsist esimesse rühma 21 eestlast ja 4 venelast. Enamiku eestlaseks peetavate päritolu kohta pole kahtlust (näit. Paul Myrsip,²³ Lapy Tomasz,²⁴ Jan Pepoiock²⁵ jne.) ning teistelgi on eesti talupoegadele tüüpilised eesnimed (Jack, Jürgen jne.). Nende võbraanetsite asumist antud paigas Poola võimu kehtestamisel saab tõestada haruharva, sest Tartu staarostkonna 1582. a. revisjon²⁶ ei kasuta talupoegade tähistamisel tavaliselt mingit lisanime, igatahes teeb seda palju harvemini kui 1588. a. register, ning paljudel juhtudel annab ainult küla adramaade arvu, loetlemata talupoegi nimepidi. 1588. a. registris esineb Visnapuu külas Tähtvere folvargi alal võbraanets Jack.²⁷ Samas külas elavad veel talupojad Antz Kodyck ja Nickluss. 1582. a. revisjoni andmetel on samas külas olnud 3 talupoega: Hans, Jak ja Mikluss.²⁸ Ilmselt on talupoeg Jaak muudetud võbraanetsiks, kusjuures ta on jäänud oma kodukohta elama. Täpselt samuti on talupoeg Juri Noza Igevere külas Kriimani folvargi alal 1582. a.²⁹ ilmselt identne võbraanets Nuza Jürgeniga samas külas 1588. a.,³⁰ Uhuta

²² RAKA, f. 2325, s.-ü. 130, l. 56.

²³ RAKA, f. 2325, s.-ü. 130, l. 2 pöördel.

²⁴ Sealsamas, l. 6 pöördel.

²⁵ Sealsamas, l. 7.

²⁶ KM (= ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum), OES M. A. 168 : I. Inventar der Starostei Dorpat (1582. a. revisjoni saksakeelse tõlke käsikiri).

²⁷ RAKA, f. 2325, s.-ü. 130, l. 2 pöördel.

²⁸ KM, OES M. A. 168 : I, l. 3.

²⁹ Sealsamas, l. 120.

³⁰ RAKA, f. 2325, s.-ü. 130, l. 46.

külas asuv võbraanets Nuddi³¹ aga on pärit Nudy'de suguvõsast, kes elas samas külas juba 1582. a.³²

Peale nende leiame võbraanetsite hulgast 2 lätlast ja 3 sakslast. Kümnel juhul on eesnime järgi rahvusliku kuuluvuse kohta raske mingit otsust langetada (Jan, Hans, Jacob jne.). Võib arvata, et mõneski neis on tegemist eesti talupojaga.

Teise suurde rühma, mille nagu märkisime, moodustavad võõrad, poola kolonistid, kuulub 27 meest. Siin esineb nimesid nagu Dombrowsky,³³ Soboczky,³⁴ Zayantz,³⁵ Ferentz,³⁶ Mertten Lublinist³⁷ jne. Poolakate seas on ainus ungaripärane nimi Ferentz. Ungarlasi oli Stefan Báthory sõjaväes Pihkva all palju. Need võbraanetsid on tõenäoliselt tegevteenistuses olnud sõdurid. Kahel neist on iseloomulik liignimigi — Horakabus,³⁸ s. o. arkebuus. Neile sõduritele on antud maad ökonomi (s. t. kuninglike laumõisate valitseja) äranägemisel.³⁹ Ainult künnik Wyszymierski puhul, kellel nagu eespool märkisime, oli ainsana terve adramaa, on kuningas ise teinud ökonomile korralduse.⁴⁰

Eesti alal kasutati niisiis sama meetodit nagu Leeduski: siingi nimetati võbraanetsid staarosti poolt,⁴¹ kuna Poolas valisid neid teised talupojad staarosti juhtimisel. Võbraanetsitele jagati meil arvatavasti tühje talusid, mida 1582. a. revisjoni andmeil oli kogu Tartu staarostkonnas väga palju. 1588. a. registris esineb siiski üks juhus, kus adratalupoeg on pidanud oma koha loovutama võbraanetsile. Nimelt on «Troscianka» külas Rāpina folvargi alal üks pooladrik aetud $\frac{1}{4}$ adramaa suurusesse tallu ning tema endine maa antud võbraanets Iwasko'le.⁴² Võimalik, et see on sama Iwaszko Rusin, kes 1582. a. pidas Rāpina külas $\frac{1}{4}$ adramaa suurust kohta.⁴³ Võbraanetsiseisusse üleviimisel varustati talupoeg niisiis ka võbraanetsi normaaltaluga.

Kuigi Poolas värvati võbraanetsid ökonomiamõisatest vastavalt lanide arvule, pole Eesti alal niisugust seaduspärasust märgata. Võbraanetsite arv folvarkide aladel pole meil mingis kindlas vahekorras ei nende talupojaperele ega adramaade arvuga. Näib, et võbraanetsid on siin paigutatud tühjadele adramaadele 10 mehe kaupa, vastavalt sõjaväelisele organisatsioonile. Tähtvere, Sangaste ja Raadi folvargi alal, kus 1582. a. oli suuremal arvul tühje adramaid, asub igaühes terve kümmekond, kusjuures Tähtveres ja Sangastes on meil tegemist kohaliku päritoluga võbraanetsitega. Erandiks on tugevasti tühjenenud Rannu folvargi ala 4 võbraanetsiga. Ülejäänud vähem tühjadel folvargi aladel elab igaühel 4—5—6 võbraanetsit, s. o. umbes pool kümmekonda. Võimalik, et kahe geograafiliselt lähedase folvargi (näiteks Ahja ja Kriimani või Puhja ja Rannu) võbraanetsid kokku moodustasid ühe kümmekonna. Üldreegliina on 1588. aastal igas külas üks võbraanets, kolmel juhul on neid kaks ning kahel juhul kolm.

Kokkuvõttes näeme, et 1588. a. olid ligikaudu pooled Tartu staarostkonnas leiduvatest võbraanetsitest kohalikud talupojad, ülejäänud aga olid Poola sõdurid, Stefan Báthory sõjakäikude veteranid.

Võbraanetsite enamiku eriseisundile tegi lõpu Tartu staarostkonna läänistamine. Vähemalt 43 võbraanetsi eesõigused on seoses sellega kaotatud ning võbraanetsid muudetud maksukohustuslikeks. Registris on neile enamikul juhtudel lisatud märkus «ist abgesetzt, sol bezalenn». Samasugune nähtus esines ka Poolas. Staarostite

³¹ Sealsamas, I. 147 pöördel.

³² KM, OES M. A. 168: 1, I. 118.

³³ RAKA, f. 2325, s.-ü. 130, I. 40 pöördel.

³⁴ Sealsamas, I. 37.

³⁵ Sealsamas, I. 30.

³⁶ Sealsamas, I. 13 pöördel.

³⁷ Sealsamas, I. 9.

³⁸ Sealsamas, I. 59 ja 61.

³⁹ VARKA, f. 389, s.-ü. 577, I. 361 pöördel ja 366.

⁴⁰ Sealsamas, I. 361 pöördel.

⁴¹ H ü p p e, Verfassung der Republik Polen, lk. 338.

⁴² RAKA, f. 2325, s.-ü. 130, I. 41 pöördel.

⁴³ KM, OES M. A. 168: 1, I. 108.

ja riigimõisate rentnike alatine püüe oli muuta relvakandvat võbraanetsit koormisi kandvaks talupojaks.

Näib, et võbraanetsid Tartu staarostkonnas keeldusid mõnel juhul koormisi kandmast. Vaabina folvargi alal Erastvere külas eluneva võbraanets Leszinsky kohta on lisatud «hatt kösz beseiett es sol nach dem hove benommen worden»⁴⁴ ning Kooraste külas võbraanets Omilian'i kohta — «disz hatt kösz beseiett es sol nom howe gemeiett werdenn».⁴⁵ Sõna «kösz», mis kolmandal juhul esineb «kosz» kujul lauses «sein 1/2 hacken hatt kosz beseiett»,⁴⁶ märgitseb siin ilmselt «kesa», olles üheks hiljem tarvituselt kadunud eesti laenuks Balti sakslaste keeles. Seega siis «Kösz beseien» tähendab kesale külutama, s. o. talivilja külutama. Paralleelselt on talivilja külutamise tähenduses kasutatud «auf den Winter säen», näiteks: «Maritten Hrepza 1/2 der ist verbrandt auf den Wintter hat geseiett»⁴⁷ või «Pettryck hinder Nabasz hatt idtth auf den Winther 1/8 beseiett».⁴⁸ Leszinsky ja Omilian'i kohta märgib revident niisiis, et talivilja, mille nad olid külvanud, tuleb maha niita ja mõisale võtta. Tõenäoliselt on need mehed jätnud oma vastsed koormised feodaali heaks eelmisest saagist õiendamata ning nüüd jäetakse nad ilma oma viljast. Võbraanets Janus'e kohta Rāpinast, kes on maksnud 10 floriini, märgitakse ainult, et ta on poolelt adramaalt niitnud, pole aga märgitud temalt vilja äravõtmist — «hatt gegeben il. 10 den er hat vom 1/2 h. gemeyett».⁴⁹ Ühel juhul ähvardab register Ahja folvargi alal elunevat võbraanetsit koormiste mittetasumise korral talust välja ajada ning teist talupoega asemele panna.⁵⁰ Teisel juhul, Vaabina folvargi alal, on see ähvardus teoks tehtud. Nimelt on võbraanets Jan'i kohta «Mayala» külast märkus «yst abgeseztt ein Pauer sol bezalenn».⁵¹ Siit võib järeldada, et võbraanetsi asemele oli tema tallu pandud keegi talupoeg, kes koormisi kandis.⁵²

Koormiste tasumisest keeldumises tuleb näha võbraanetsite kui talupoegade klassivõitluse avaldusvormi tugevneva feodaalse rõhumise vastu. Järgmiseks sammuks oli osa võbraanetsite lahkumine nende endistest vabataludest. 22 küla puhul, kus 1588. aastal elas kokku 25 võbraanetsit, on 1601. a. revisjonis võimalik talupoegi nimeliselt võrrelda 1588. a. registris esinevate asukatega. Tuttavaid võbraanetsideid on säilinud vaid 4. Nendes külates ei leidu ühtegi adratalupoega, keda nimé järgi võiks pidada mõneks 1588. aastal Tartu staarostkonnas elanud võbraanetsiks. Ära surra kõik need mehed 13 aastaga ei jõudnud, nende arvatavaid järeltulijaid leiame kolmel juhul.⁵³ Ilmselt on nad kuhugi mujale siirdunud. Seejuures pole põhjust arvata, et need endised võbraanetsid oleksid lahkunud oma taludest rootslaste tulekul, kuna ometi mitu poola rahvusest 1590. a. võbraanetsit on kohale jäänud ning elavad rahulike talupoegadena. Tõenäoline on, et paljud endised võbraanetsid lahkusid oma taludest maksukohustuslikuks muutmise järel ja tagajärjel Talupojana mõnda teise külla on nad vaevalt asunud, sest siis kohtaksime 1601. a. revisjoni lehekülgedel mujal Lõuna-Eestis mõnda, kelle võõrapärane nimi torkaks silma. Kust need kunagised võbraanetsid oma õnne otsisid, jääb teadmata. Võib-olla läksid nad elukutselisteks sõduriteks.

⁴⁴ RAKA, f. 2325, s.-ü. 130, l. 30 pöördel.

⁴⁵ Sealsamas, l. 31.

⁴⁶ Sealsamas, l. 31 pöördel.

⁴⁷ Sealsamas, l. 40 pöördel.

⁴⁸ Sealsamas, l. 60 pöördel.

⁴⁹ Sealsamas, l. 40 pöördel.

⁵⁰ Sealsamas, l. 35 pöördel.

⁵¹ Sealsamas, l. 34.

⁵² Pole ju mõtet arvata, nagu oleks revident sel ühel juhul pidanud vajalikuks märkida, et tagandatud võbraanets on tavaline talupoeg, s. o. «yst abgeseztt, ein Pauer, sol bezalenn».

⁵³ RAKA, f. 2325, s.-ü. 130, l. 2 pöördel, l. 5 pöördel, l. 59. Vrd. sealsamas, l. 102 l. 103, l. 76 pöördel.

Registrist ei selgu, mis ulatuses ja mis kujul hakati Tartu staarostkonnas võbraanetsitelt koormisi nõudma. Teame ainult, et eespool mainitud Räpina võbraanets Janus maksis 10 floriini ning et see summa vastab tavalisele vabaraha määrale poolelt adramaalt. Teine võbraanets Raadi folvargi alalt «Aroaus» külast maksis 1601. a. andmetel poole adramaa eest 20 floriini.⁵⁴ 1590. a. revisjonis on juba tuttava Visnapuu küla võbraanetsi Jak'u kohta⁵⁵ märges, et ta teeb tegu ja maksab võrdset teiste talupoegadega.

Oma eriseisundi on kaotanud kohaliku päritoluga võbraanetsid. Tähtvere ja Sangaste kümmekonda kuulunuist pole ühtegi järele jäänud. Võbraanets Jan Muerer'i (= mürsepp) puhul, kes elunes Kursi folvargi alal Aio külas, on ekstra märgitud «on vaba».⁵⁶ Võbraanetsi vabaduse püsimine oli niisiis ebatavaline ning vääris registris fikseerimist. Jan Muerer aga oli tavalisest adratalupeja koormistest vaba nagu iga teinegi käsitöölaine, olles selle eest kohustatud vajaduse korral tegema mõisale tööd oma erialal. Poola päritoluga võbraanetsid on ainult mõnel juhul maksukohustuslikeks muudetud. Niisuguseid leidub Rannu folvargi alal Savikülas, Vaabina folvargi alal Erastveres ja Koorastes, Raadi folvargi alal Vara külas ja Kursi folvargi alal Rootsi ning Härjanurme külas. Enamasti on nad jäänud vabaks. Mõnel juhul on nende kaotatud eriseisund hiljem koguni taastatud. Kuidas, mis kaalutlustel ja kelle poolt? — on teadmata. Kuid igatahes 1590. a. revisjonis esinevad Raadi folvargi alal Aravuste külas võbraanets Mykolay ja Kõrve külas võbraanets Cristoffi maksuvabadena,⁵⁷ kuigi nad 1588. a. olid muudetud maksukohustuslikeks.⁵⁸ Et tegemist on samade meestega ja sealjuures võõrastega, selgub 1601. a. revisjonist, kus nad kannavad Mickell Rotzing'i ja Christoffer Schwartzdoffsky nime.⁵⁹

1590. aastal oli Raadi, Kursi, Rannu, Tähtvere ja Puhja folvargi alal kokku veel 16 võbraanetsit. Neist 3 olid seda küll veel ainult nimeliselt, olles 1588. a. registri järgi muudetud maksukohustuslikeks. Ülejäänud kolmteist on koormistest vabad pooladrikud, välja arvatud kümnik Wyszymiński, kellel on 1 adramaa. Nelja mehe kohta Raadi folvargi alalt märgitakse, et nad on kohustatud lossi teenima,⁶⁰ s. o. Tartu garnisoni heaks arvatavasti käskjala, luuraja jne. ülesandeid täitma. Sedalaadi kohustused olid Laiuse aleviku elanikel⁶¹ ning võiks arvata, et kõik järelejäänud võbraanetsid säilitati umbes taoliseks otstarbeks. Kolme niisugust poola rahvusest võbraanetsit kohtame esmakordselt 1590. a. Vasula külas. 1588. a. pole neist seal jälgegi. Selgusetuks jääb, kas neis on tegemist päris uute võbraanetsitega või on nad mõnest teisest külast pärast staarostkonna läänistamist Tartu külje alla Vasulasse siirdunud.

1601. a. Rootsi revisjonist leiame veel ainult 7 võbraanetsit; osa võbraanetseid pole rootslaste tulekul lahkunud. Need olid arvatavasti väejuoksikud. Olgu märgitud, et väejuoks ja altkäemaksuga teenistuskohustustest lahtiostmine olid Poolas võbraanetsite hulgas levinud.⁶² Teised Tartu staarostkonna võbraanetsid kuulusid 1600. aastal, kui rootslased Tartut piirasid, linnuse kaitsemeeskonda.⁶³ Üks võbraanets,

⁵⁴ Sealsamas, I. 118. 1627. a. Rootsi revisjonis ainsana võbraanetsiks nimetatud talupoeg, poolakas Eggert Raadi folvargi alalt, maksis 10 fl. Talu suurust pole märgitud. — RAKA, f. 2325, s.-ü. 132 (RRA Cameralia nr. 899. Jordrevisions-handlingar, Liffland 1627), I. 98.

⁵⁵ VARKA, f. 389, s.-ü. 577, I. 359.

⁵⁶ RAKA, f. 2325, s.-ü. 130, I. 66.

⁵⁷ VARKA, f. 389, s.-ü. 577, I. 365 pöördel ja I. 368 pöördel.

⁵⁸ RAKA, f. 2325, s.-ü. 130, I. 52 pöördel ja I. 57.

⁵⁹ Sealsamas, I. 118 ja I. 115 pöördel.

⁶⁰ VARKA, f. 389, s.-ü. 577, I. 365 pöördel.

⁶¹ Polska XVI wieku, tom XIII, cz. I, I. 104 ja 105.

⁶² A. Städticki, O byłych Wybraniectwach. «Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwówskiej», nr. 26, 1. juulil 1854, lk. 101.

⁶³ F. K. Gadebusch, Livländische Jahrbücher. 2 Theil. 2 Abschnitt: von 1587 bis 1629. Riga 1781, lk. 225.

nimelt Räpina folvargi alal «Linutta» külas, on uus, vähemalt antud kohas.⁶⁴ Kriimani folvargi alal Uhuta külas on vahepeal võbraanetsiks muutunud kohalik talupoeg Nuddi,⁶⁵ kel on ainult $\frac{1}{4}$ adramaad. Ainult $\frac{1}{4}$ adramaad on ka kahel võbraanetsil Kastre folvargi alal. Paistab, et sõja ajal on võbraanetsitel, nagu teistelgi talupoegadel, osa maad lihtsalt sööti jäänud.⁶⁶ Härjad ja hobused olid ju niisugune osa talupoja varandusest, millest võõra ja omagi sõjaväe külast läbiminekuks väga hõlpsasti ilma jäädi. Vaevalt erines võbraanets nüüd tavalisest adra-talupojast millegagi. Rootsi võim tühistas loomulikult kõigi nende senised ees-õigused ning 1638. a. revisjonis on võbraanetsitest säilinud ainult mälestus.⁶⁷

*

Võbraanetsite kõrval esineb XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi algul Eesti alal veel kaks Poola sõjateenistustlaste kategooriat: kasakad ja haidukid. Zaporozje kasakate kergelt ratsaväge hakkasid poolakad kasutama 1572. aastast alates, eelkõige piiride kaitseks.⁶⁸ Osale neist hakati palka maksma. 1583. aastal oli neid nn. registri-kasakaid 600 meest. Haidukkideks nimetati ungari kergelt relvastatud jalaväelasi-palgasõdureid, keda Stefan Báthory ajal hakati värbama Poola vägedesse. Rahvuselt polnud nad alati tingimata ungarlased, eriti hiljem.⁶⁹

1588. a. register tunneb 8 kasakat, 1601. a. revisjon 4. Kasakaid ei esine ainult ökonoomiamõisates. 1599. a. revisjonist nähtub, et neid esineb ka Viljandi, Põltsamaa ja Laiuse staarostkondade folvarkides, kokku 6. Register võrdsustab kasakad igas suhtes harilike adratalupoegadega: neil on $\frac{1}{4}$ adramaa suurused talud (2 erandiga), nad kannavad koormisi⁷⁰ ja neil kõigil on tavalised eesti talupoegade eesnimed (Jürgen, Hans, Andres, Jaanus). Ometi peab olema mingi põhjus, miks need talupojad niisugust nimetust kannavad. Tartu staarostkonna 1616. a. revisjonis esineb Räpina folvargi alal «Nutokilas» kasakas Stanislav Tobrewski, kel on $\frac{1}{2}$ adramaa suurune talu ning kes teenib kasakana Vilniuse vojevoodi⁷¹ armust.⁷² Koormistest näib see mees vaba olevat, vähemalt pole neid märgitud. Samasuguses seisundis on kaks kasakat ka Räpina folvargis.⁷³ Ülejäänud 4 kasakat, kes esinevad 1616. a. revisjonis, on harilikud koormisi kandvad talupojad. Võib-olla täitsid mainitud kasakad mingisuguseid ratsakäskjala kohustusi. Laiuse staarostkonnas Poola feodaalile läänistatud Kirivere külas, kus oli 8 adramaad ja 4 talupoega,⁷⁴ on üks talupoeg «kozak». Teised talupojad teevad nädalas feodaali heaks kolm päeva tegu, kasakas teeb aga ainult ühe päeva ning ülejäänud aja töötab folvargile. Kasaka igapäevased kohustused näivad folvargile tähtsad olevat, kuna neist ei raatsita loobuda isegi pärast küla läänistamist ja seatakse sisse ebaharilik «kohakaaslus». On ilmne, et kõnesolev kasakas pole sõjateenistustlane, kelle teeneid Laiuse folvargis päev päeva kõrval vaevalt vaja oleks läinud. Üksikud staarosti määramisel teeninud

⁶⁴ RAKA, f. 2325, s.-ü. 130, l. 87.

⁶⁵ Sealsamas, l. 147 pöördel.

⁶⁶ RAKA, f. 2325, s.-ü. 130, l. 76 pöördel. Vrd. sealsamas, l. 59.

⁶⁷ RAKA, f. 2325, s.-ü. 128, l. 206.

⁶⁸ Ст. Кутшеба, Очерк истории общественно-государственного строя Польши, lk. 174 ja 175.

⁶⁹ Ka Tartu raesõdureid nimetati tollal haidukkideks — G a d e b u s c h, Livländische Jahrbücher II, 2, lk. 151.

⁷⁰ Vana-Kastres eluneva Hansz Kozack'i kohta, kellel on 1 adramaa suurune talu ja veski, märgitakse, et ta maksab 20 fl. vabaraha ja veskilt 5 fl. — RAKA, f. 2325, s.-ü. 130, l. 37.

⁷¹ Vilniuse vojevood oli Jan Carol Chodkiewicz, Tartu staarost. — VARKA, f. 389, s.-ü. 578, l. 1.

⁷² VARKA, f. 389, s.-ü. 578, l. 31 pöördel.

⁷³ Sealsamas, l. 34.

⁷⁴ Polska XVI wieku, tom XIII, cz. I, l. 136.

poola päritoluga kasakad aga olid ilmselt ratsa-sõjateenistuslased, olles oma seisundi poolest lähedased haidukkidele. Rahu ajal rakendati vist neidki eeskätt käskjala ülesannetes.

Haidukke Tartu staarostkonna 1588. a. registris ei esine. Ainuke mees, keda haidukiks nimetatakse, on tegelikult võbraanets.⁷⁵ 1601. a. revisjonis esineb aga kaks haidukki, kes elunevad Tähtvere folvargi alal Visnapuu ja Külaaseme külas.⁷⁶ Nad elavad endistes võbraanetsite taludes ja on arvatavasti viimaste pojad. Tehoma külas Kastre folvargi alal elab 1601. a. võbraanets Peter ilmselt samas talus, mis 1588. aastal kuulus võbraanets Stanzell Horkabusile.⁷⁷ Stanzell Horkabus on jäänud 1588. aastal maksuvabaks, seega on ka tema järglane võbraanets. Võib oletada, et tegemist on vana võbraanetsi pojaga, ning arvata, et võbraanetsi maatükk ja amet olid päritavad. Ka Poolas oli praktiliselt samasugune olukord tekkinud.⁷⁸ Võbraanetsid Jack Visnapuu külast ja Tomasz Külaaseme külast on aga mõlemad 1588. aastal maksukohustuslikuks muudetud. Arvatavasti on nende taludes elavad haidukid tagandatud võbraanetsite järglased. Seega pole kõik võbraanetsid oma eriseisundi kaotamisel langenud adratalupoja olukorda, vaid mõnigi on jäänud teenima haidukina, kellel Eesti alal ei näi olevat ulatuslikke privileege, nagu need olid haidukkide kodumaal Transilvaanias. Oma õigusliku ja majandusliku seisundi poolest oli haidukk meil midagi võbraanetsi ja adratalupoja vahepealset; ta oli koormistest vaba ainult neil aastail, mil ta täitis sõjaväelisi kohustusi.⁷⁹ Teistel aastatel kandsid nad feodaalkoormisi: maksid erinevas suuruses raharenti, mõned neist aga tegid ka tegu.⁸⁰ 1616. aastal on Tartu staarostkonnas 12 haidukki, ühte neist nimetatakse lihtsalt «zöllnierz»,⁸¹ s. o. sõdur. Ühelainsal neist on 1/2 poola adramaad, viiel 1/4, viiel 1/8 ja üks on koguni pobul. Haidukiks on need mehed saanud staarosti määramisel (do woli i łaski Jego Milosci na hajductwie wolna).

Tartu staarostkonna haidukkide päritolu kohta võib öelda sama, mis 1588. aastal esinevate võbraanetsite puhul: umbes pooled neist on nimede järgi otsustades poolakad. Ülejäänud on aga eesti talupojad. Osa poola rahvusest haidukke on ilmselt uusasukad: nad kannavad perekonnanimesid, mis senistes allikates ei esine ning elavad külades, kus varem polnud ühtegi sõjateenistuslast. Neljal juhul leidub haidukke külades, kus 1588. aastal elasid võbraanetsid. Neil puhkudel võiks oletada, et haidukk on järgnenud võbraanetsile, nagu see selgus teisel kahel juhul 1588. ja 1601. a. revisjoni võrdlemisel. Kaljuks aga puuduvad 1601. a. revisjonis andmed just nende külade kohta.

Rüigile ja staarostile isiklikult olid koormisi kandvad haidukid muidugi palju tulusamad kui võbraanetsid, kellest polnud mingit otsest majanduslikku kasu. See pärast hoidusid võimud XVII sajandi algul uusi võbraanetsid määramast. Säilinud võbraanetsid, isegi need, kes 1588. ja 1590. a. vahel on võbraanetsiteks saanud, muudeti haidukkideks. 1590. aastal on Vasula külas kolm poola rahvusest võbraanetsit;⁸² 1616. aastal on samas külas kaks poolakat, mõlemad haidukid.⁸³ Haidukkideks tituleeritud mehi kohtame mitmel korral veel 1627. a. Rootsi revisjonis,⁸⁴ kus võbraanetsid enam ei esine.

*

⁷⁵ RAKA, f. 2325, s.-ü. 130, l. 10.

⁷⁶ Sealsamas, l. 102 ja 103.

⁷⁷ Sealsamas, l. 76 pöördel. Vrd. samas, l. 59.

⁷⁸ J. Rafacz, Starosta Baranowski a soltysi i wybrańcy czorsztyńscy. Pamiętnik Towarzystwa Tatrzńskiego, tom XXXV, Kraków, 1914, lk. 81.

⁷⁹ VARKA, f. 389, s.-ü. 578, l. 64, 68, 79.

⁸⁰ Sealsamas, l. 69, 104, 113 pöördel.

⁸¹ Sealsamas, l. 29.

⁸² VARKA, f. 389, s.-ü. 577, l. 365 pöördel.

⁸³ Sealsamas, s.-ü. 578, l. 64.

⁸⁴ RAKA, f. 2325, s.-ü. 132 (RRA Cameralia nr. 899, Jordrevisionshandlingar, Liffland 1627).

Liivimaa koloniseerimine ja rekatoliseerimine poolakate poolt olid ulatuslikus perspektiivis kavastatud üritused, millede eesmärgiks oli Poola võimu ning katoliikluse kindlustamine neil aladel ja levitamine, eriti Venemaa suunas. Liivimaa koloniseerimisel ei lähtunud Poola võimud seega ainult majanduslikest, ideoloogilistest ja poliitilistest kaalutlustest, vaid pidasid suurel määral silmas ka puhtstrateegilisi kaalutlusi. Kõigi nende ulatuslike kavatsuste elluviimiseks aga vajati sõjalist jõudu ning võbraanetsite asustamine Tartu staarostkonda oligi üks osa poolakate sõjalise baasi loomise plaanist Liivimaal.

Koloniseerimismõtte algatajaks oli Jan Zamoyski. Oma kirjas kuningas Stefan Báthoryle 4. jaanuaril 1582 arendas ta esmakordselt mõtet, et Liivimaa linnade, eriti Tartu ja Pärnu asustamiseks tuleks soodustuste lubamisega meelitada neisse hollandasi ja muud seda sorti rahvast.⁸⁵ Samas rõhutab ta, et Liivimaa kindlustused tuleks varustada vajaliku sõjatehnikaga ning suuremate garnisonidega. Kuningas oma vastuses soovib, «et me selles provintsis kõigepealt taastaksime jumalakartuse, seaksime seal sisse sõjaväelise distsipliini (militaris disciplina) provintsi käeshoidmiseks ja kaitsmiseks, et kindluste eest hoolitsetaks ja et selles provintsis peetaks silmas ka Rzeczpospolita kasu».⁸⁶

Kõike seda püütigi jõudumööda ellu rakendada. Seejuures ei piirdunud poolakad olemasolevate linnade koloniseerimise ja kindlustamisega, vaid plaanitsesid koguni uute linnade ja külade rajamist ning nende asustamist kolonistidega. Kolonistide puudus aga takistas neid plaane laiemalt teoks saamast ning neis vähestes uusasulates, mis rajati, on meil tegemist militaarkolooniatega. Niisugune oli Laiuse alevik, mille elanike peamine kohustus oli lossi abistamine sõja korral ning käskjalgade, spioonide jms. ülesannete täitmine.⁸⁷ Sama tüüpi asulad olid Helmes⁸⁸ ning Läti alal Rēzeknes⁸⁹ ja Ludzas.⁹⁰ Valga linna, samuti Poola-aegse uudisasunduse elanikkonna enamik on värvatud endistest sõduritest,⁹¹ peamiselt poolakatest ja leedulastest.

Ka väikefeodaalidele läänistati maavaldusi enamasti sõjateenistuskohustuse eest. Liivimaa feodaalide kõrval said neid ka endised Poola sõjaväelased. Midagi lähemat aga ei saa selles küsimuses öelda, kuna Poola-aegse Liivimaa feodaalset maavaldust kajastavad allikmaterjalid on tänini lähemalt uurimata. Ohvitseride kõrval on Poola võimud püüdnud Liivimaale asustada ka sõdureid, läänistades neile mõnel juhul väiksemaid mõisaid või puustusi ja määrares neid mõnel juhul võbraanetsiteks. Eesti alale asustatud poolakad olid kas kroonuametnikud või sõjaväelased. Erandeid on linnadeski vähe, veel vähem aga külad. 1588. a. registris ja 1599. a. revisjoni andmeis esineb Eesti alal mitme staarostkonna talupoegade hulgas ainult mõni üksik, keda poolakaks või leedulaseks nimetatakse või keda nime järgi selleks võiks pidada. Sakslasi, kes samuti võiksid kolonistid olla, pole rohkem. Saksa, Madalmaade ja Poola talupoegade maanälg polnud nii suur, et see oleks neid kihutanud Liivimaale, sellesse lõpmata sõdade koldesse.⁹² Isegi võbraanetsiseisus polnud Poola sõdurile küllalt ihaldusväärne; Tartu ökonomias oleks ju ruumi olnud veel paljudele Poola võbraanetsitele.

Olles huvitatud Liivimaa kui sõjalise baasi tugevdamisest, määrasid Poola võimud võbraanetsiteid ka kohaliku pärisorise talurahva hulgast. Tollele väljavalitud väikesele talurahva rühmitusele tähendas see sotsiaalse seisundi tunduvat paranemist. Liivimaal oli 1507. aastast talupoegadel keelatud igasuguste relvade kandmine.⁹³ Relvastatud

⁸⁵ Archiwum Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. Tom II, 1580—1582. Wydał dr. Józef Siemiński. Warszawa, 1909, lk. 236—238.

⁸⁶ Sealsamas, nr. 631 (Stefan Báthory Jan Zamoyskile 8. jaan. 1582), lk. 275.

⁸⁷ Polska XVI wieku, tom XIII, cz. I, l. 104 ja 105.

⁸⁸ Sealsamas, lk. 153.

⁸⁹ Sealsamas, lk. 244.

⁹⁰ Sealsamas, lk. 5.

⁹¹ Valgamaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Eesti V, Tartu, 1932, lk. 551.

⁹² N. Treumuth-Loone, Liivimaa koloniseerimise kavatsus (1582—1584). Kultuuri ja teaduse teilt, Tartu, 1932, lk. 104.

⁹³ Eesti NSV Ajalugu, I köide. Toimetanud A. Vassar, Tallinn, 1955, lk. 260.

talupoeg oli balti-saksa feodaalidele muutunud õudseks ja haruldaseks nähtuseks. Pärast Tartu staarostkonna läänistamist on Poola võimud tõenäoliselt kohalike feodaalide seisukohta arvestanud ning likvideerinud kõigepealt kohaliku päritoluga võbraanetsite vabaduse.

Kogu Poola riigis nurjus võbraanetsite jalaväe loomine feodaalide vastuseisu tõttu; ei tulnud sellest midagi välja ka Tartu staarostkonnas. Osa endisi võbraanetseid sulas ühte pärisorise talurahvaga, teine osa, eriti kolonistid kui liikuvam element, lahkus maalt koos Poola võimuga.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloo Instituut*

Saabus toimefusse
23. IV 1959

О ВЫБРАНЦАХ В ТАРТУСКОМ СТАРОСТВЕ

Э. Тарвел

Резюме

Развитие производительных сил в Европе XVI в. привело также к изменениям в военном деле. Вместо войск, состоявших из конных рыцарей, основной частью вооруженных сил становится наемная пехота. В некоторых странах получила распространение система служилых людей, в соответствии с которой последние получали за службу земельные участки и освобождались от исполнения обычных феодальных повинностей. Так, землей обеспечивались русские приборные люди, шведские военные колонисты в Лифляндии и польские выбранцы. Последние представляли собой пехотинцев, которых в конце XVI в. набирали из числа королевских крестьян, по одному от 20 ланов. О своем вооружении каждый выбранец заботился сам.

В конце XVI в. выбранцы встречались и в Эстонии. В шведской ревизионной описи 1601 г. использованы польские материалы, оказавшиеся регистром крестьян Тартуского староства за 1588 г. В них упоминается о 67 выбранцах, живших в Тартуском старостве (до 1588 г. — экономия). Выбранцы владели участком земли величиной в 1/2 польского гака, т. е. примерно около 20 га пашни в трех полях и других угодий. Следовательно, по сравнению с сошными крестьянами выбранцы были хорошо обеспечены землей. По своему происхождению они делятся в основном на две группы: местные крестьяне и польские колонисты. В отдельных случаях можно на основании сравнения с ревизией Тартуского староства 1582 г. установить, что некоторые выбранцы в первые годы польской власти жили в тех же деревнях в качестве сошных крестьян. Полякам же эконом отдавал пустовавшие хутора, которых в старостве в ту пору было множество.

После отдачи Тартуского староства в ленное владение Яну Замойскому (1588 г.) с особым положением большинства выбранцев было покончено и они были превращены в обычных податных крестьян. Некоторые выбранцы пытались отказываться от выполнения повинностей. В таких случаях у них отбирали принадлежавший им хлеб или изгоняли из хутора. Выбранцы же польского происхождения в большинстве своем на какое-то время сохранили свое особое положение.

В ревизии Тартуского староства за 1616 г. выбранцы уже не упоминаются. В то же время здесь встречаются гайдуки, т. е. служилые люди, освобождавшиеся от феодальных повинностей лишь в те годы, когда они несли военную службу. Среди гайдуков были как эстонцы, так и поляки. В некоторых случаях, по-видимому, гайдуками становились бывшие выбранцы. В начале XVII в. выбранцы заменяются гайдуками, как более выгодной для государства категорией служилых людей. Наряду с выбранцами и гайдуками, во всех источниках конца XVI — начала XVII вв. упоминаются еще и казаки. На территории Эстонии последние являются не ратными людьми, а обычными сошными крестьянами, которые, можно полагать, исполняли в имени обязанности посыльных.

Поселение выбранцев в Тартуском старостве представляло собой часть широко задуманного плана создания на территории Лифляндии базы для распространения польской власти и католицизма. Важное место в этом плане занимали моменты чисто стратегического характера: укрепление городов, создание военных колоний (в Лайузе, Хельме и др.) и расселение в Лифляндии польских ратников в качестве мелких феодалов или выбранцев. Польские власти назначали выбранцев и из числа местных

крестьян, что было особенно неприемлемо для местных немецких феодалов. В Тартуском старостве, как и во всем Польском государстве, создание выбранецкой пехоты не увенчалось успехом вследствие сопротивления феодалов.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
23. IV 1959

VON DEN WYBRANZEN IN DER STAROSTEI TARTU (DORPAT)

E. Tarvel

Zusammenfassung

Die Entwicklung der Produktivkräfte in Europa im 16. Jahrhundert rief auch im Kriegswesen grosse Veränderungen hervor. An Stelle der früheren ritterschaftlichen Reiterheere wurde jetzt aus Kriegsknechten bestehendes Fussvolk zum massgebenden Kern der Armeen. In einigen Ländern galt das System der Kriegsdienstpflichtigen: dem Soldaten wurde Land zugeteilt, wobei er von den üblichen Feudallasten der Bauern befreit wurde. Solche Soldaten waren die russischen «Dienstpflichtigen nach Auswahl», die schwedischen Militärkolonisten in Livland und die polnischen Wybranzen. Die Wybranzen waren Infanteristen, die Ende des 16. Jahrhunderts unter den Bauern der Ökonomie — ein Mann je zwanzig Bauernhöfe — rekrutiert wurden. Für ihre Ausrüstung mussten sie selbst sorgen.

Wybranzen gab es Ende des 16. Jahrhunderts auch auf estnischem Gebiet. Dem schwedischen Revisionsbuch von 1601 lagen unter anderem polnische Materialien zugrunde, die sich als das Bauernregister der Starostei Tartu vom Jahre 1588 erwiesen. Es werden dort 67 Wybranzen erwähnt, ansässig in der Starostei Tartu, die bis 1588 eine Ökonomie war. Ein Wybranzengrundstück war 0,5 polnische Haken gross, d. i. etwa 20 ha Ackerland in drei Feldern nebst sonstigem Nutzland. Im Vergleich zu den Hakenbauern waren die Wybranzen gut mit Land versorgt. Es waren entweder ortsansässige Bauern oder polnische Kolonisten. In Einzelfällen ist es möglich, durch Vergleich mit der Revision der Starostei Tartu aus dem Jahre 1582 nachzuweisen, dass Wybranzen zu Beginn der polnischen Herrschaft im selben Dorf als Hakenbauern wohnten. Den Polen wies der Ökonom verödete Bauernstellen zu, an denen es damals in der Starostei nicht mangelte.

Mit der Verlehnung der Starostei Tartu an Jan Zamoyski im Jahre 1588 verloren die meisten Wybranzen ihre Sonderstellung und wurden wieder abgabepflichtig. Einige weigerten sich, die Abgaben zu leisten. In solchen Fällen wurde ihnen das Getreide weggenommen oder sie selbst von Haus und Hof verjagt. Den Wybranzen polnischer Herkunft wurde ihre Sonderstellung einstweilen gelassen.

In der Revision der Starostei Tartu aus dem Jahre 1616 kommen keine Wybranzen mehr vor. Wohl finden sich aber dort Heiducken, d. h. Kriegsdienstpflichtige, die nur in den Dienstjahren von den Feudalsteuern frei waren. Unter den Heiducken gab es sowohl Esten als auch Polen. In einer Reihe von Fällen scheinen die Heiducken Nachkommen der Wybranzen zu sein. Anfang des 17. Jahrhunderts treten die Heiducken als die für den Staat in wirtschaftlicher Hinsicht vorteilhaftere Kategorie von Kriegsdienstpflichtigen überall an Stelle der Wybranzen. Neben den Wybranzen und den Heiducken erwähnen die Quellen vom Ende des 16. und Anfang des 17. Jahrhunderts auch Kosacken, die aber auf estnischem Gebiet nicht kriegsdienstpflichtig, sondern einfache Hakenbauern waren, die wahrscheinlich für den Gutsbesitzer Eilbotendienste zu verrichten hatten.

Das Ansiedeln von Wybranzen in der Starostei Tartu war ein Teil des Plans der polnischen Verwaltung, Livland zu einem Stützpunkt für die Verbreitung der polnischen Herrschaft und des Katholizismus zu machen. Dieser Plan umfasste wichtige strategische Massnahmen, wie Befestigung der Städte, Begründung von Militärkolonien (in Laiuse, in Helme usw.) und Ansiedlung von polnischem Militär entweder als Kleinfeudalen oder als Wybranzen. Die polnischen Verwalter ernannten Wybranzen auch aus der Mitte der ortsansässigen Bauern, was aber den deutschen Feudalherren durchaus nicht zusagte. Wie in ganz Polen, so scheidete auch in der Starostei Tartu die Schaffung einer Wybranzeninfanterie am Widerstand der Feudalherren.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften der
Estnischen SSR*

Eingegangen
am 23. April 1959